

УДК 323.39

Внесок М. Острогорського в розробку теорії політичних партій

М.В. МОРАРЬ

Таврійський державний агротехнологічний університет, м. Мелітополь, Україна,
E-mail: morar.nikolay@mail.ru**Авторське резюме**

У статті досліджується внесок М. Острогорського в розробку теорії політичних партій та актуалізуються його висновки, які підтверджені практикою політичного життя і є актуальними для українських політичних партій.

Підкреслюється, що основний вклад М. Острогорського полягає в тому, що він зробив партії предметом спеціального наукового дослідження і розкрив загальні тенденції і навіть перспективи їхнього розвитку. Крім того, на відміну від багатьох дослідників, він не ставить питань про те, що ж таке партії чи як працює партійна система. Його швидше цікавлять загальні характеристики політичних партій в умовах демократії. Досить вагомим є його внесок у вирішення теоретичних проблем елітизму, парламентської демократії, соціальної організації та управління, тобто тих проблем, які й сьогодні гостро актуальні.

Важливу роль має положення Острогорського про те, що в результаті професіоналізації партійних чиновників, виокремлення верхівки та об'єднання її навколо лідера партії формується неформальна група осіб - «кокус», яка реально керує партією і підпорядковує всіх жорсткій дисципліні. Кокус створює харизму лідерам, підтримує ореол «священності» ідеологічних цілей та надає легітимності представникам партійної верхівки. За допомогою кокусу обмежена група людей (тобто партійна еліта) отримує можливість контролювати і керувати діями мас.

Робиться висновок про те, що залишаються актуальними його основні концептуальні положення: про заміну принципу колективної відповідальності персональною відповідальністю; компетентність; професіоналізм і принциповість у сфері партійного управління. Вони можуть розглядатися як головні принципи аналізу діяльності партійних лідерів України в сучасних умовах і пошуку шляхів підвищення їх ефективності в інтересах політичних партій та українського суспільства в цілому. В цьому контексті необхідно відзначити, що за час, який минув із дня проголошення незалежності України, практично жодній політичній партії так і не вдалося стати потужною ідеологічною силою, яка б упродовж певного часу здійснювала більш-менш істотний вплив на соціально-політичний процес у державі.

Ключові слова: політична партія, партійний лідер, політична діяльність, політичний процес, кокус, партійна еліта, демократія.

M. Ostrogorsky contribution to the theory of political parties

N.V. MORAR

Taurian state agrotechnological university, Melitopol, Ukraine, E-mail: morar.nikolay@mail.ru

Abstract

This article examines the contribution of M. Ostrogorsky to the theory of political parties and updated its findings are confirmed practice of political life and are relevant to Ukrainian political parties.

Emphasizes that the main contribution M. Ostrogorsky is what he did the party subject of special scientific studies and showed overall trends and prospects for their development. In addition, unlike many researchers, it raises the question of what exactly is a party or as a working party system. His most interested in the general characteristics of political parties in a democracy. Quite significant is its contribution to the solution of theoretical problems elitizma, parliamentary democracy, social organization and management, that is, those issues that are relevant today.

Has an important role Ostrogorsky position that as a result of the professionalization of party officials, top selection and combining it around the party leader formed an informal group of individuals - «caucus», which actually runs the party and all subjects of the discipline. Caucus leaders charisma creates, maintains an aura of «sacred» ideological goals and provides legitimacy to representatives of the party leadership. With caucuses limited group of people (ie, the party elite) is the ability to control and direct the actions of the masses.

Concludes that it remains relevant provisions of the basic conceptual: the replacement of the principle of collective responsibility, personal responsibility; competence; professionalism and integrity in party control. They can be considered as the basic principles of analysis of the party leaders of Ukraine in modern conditions, and seeking ways to improve their performance in the interests of political parties and Ukrainian society in general. In this context it should be noted that during the time that has passed since the proclamation of the independence of Ukraine, virtually no political party has failed to become a powerful ideological force, which would be carried out for some time more or less significant impact on the socio-political process in the country.

Key words: political party, the party leader, political activities, political process, caucus, the party elite, democracy.

© М.В. Морарь, 2014

Постановка проблеми. Серед реальних політичних сил, що діють на політичній арені, найбільш впливовими є потужні партії, які виступають як вагомні елементи і дїездатні інститути громадянського суспільства. Саме на політичні партії покладена одна із найважливіших функцій – здійснення зв'язку громадян із державою. У цьому контексті справедливим є твердження, що ХХІ сторіччя є наочним свідченням того, що роль політичних партій стає ще більш значимою. Особливу роль вони відіграють у процесах глибинних трансформацій, відборі лїдерів, пропаганді нових цінностей тощо.

Статус політичних партій, їхнє місце і роль у суспільному розвитку держави визначають Конституція України і чинне законодавство. Політичні партії, зазначено в Конституції, сприяють формуванню і вираженню політичної волї громадян, беруть участь у виборах [2, с. 17]. Відповідно до Закону України «Про політичні партії в Україні» політичні партії відзначаються як зареєстроване добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волї громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Політичні партії повинні мати програму, в якій обов'язково викладаються цілі і завдання цієї партії, а також шляхи їх досягнення [1]. Відомо, що у своєму розвитку політичні партії пройшли ряд етапів від ігнорування до визнання як необхідних інститутів для функціонування будь-якої демократії. Політична думка розвивалась у межах розвитку ідеї про представницьку владу та становлення партій як політичного інституту. Оцінки політичних партій були обумовлені конкретною історичною ситуацією країни.

Глибокий дослідницький аналіз сутності партієтворення та партійного лїдерства вже упродовж кількох столїть здійснювався у зарубїжних школах - англїйська, нїмецька, американська, французька тощо. Роботи Ф. Бекона, Т. Гоббса, Г. Еллінека, Дж. Локка, Д. Юма, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Б. Франклїна, Г. Гегеля, Ф. Ромера, К. Маркса, Ф. Енгельса, А. Токвіля та інших учених стали визначальним орієнтиром розробки концептуальних підходів вивчення сучасної партіології [8, с.44].

Слід підкреслити, що до середини ХІХ ст. практично не існувало спеціальних партіологічних досліджень. Про партії та їхніх лїдерів згадували у загальних широких дослідженнях, присвячуючи їм, у кращому випадку, розділ у роботі. Вивчення партійного лїдерства як наукової проблеми пов'язано з класичними роботами М. Острогорського, Р. Міхельса, М. Вебера.

Висновки і положення названими вченими, зокрема таких як: про вирішення протиріч бюрократичної системи партійного керівництва

в умовах демократії, ролі та місця кокусy в діяльності партій нового типу (Острогорський); про олігархію як неминучу форму великих соціальних структур «залїзний закон олігархії» (Міхельс); про легїтимність політичного панування і лїдерства, партійну діяльність і бюрократію (Вебер), на багато років уперед задали напрям дискусії в партіологічній науці.

Однією з вдалих спроб аналізу партійного лїдерства, співвідношення елітизму і демократизму, ролі партійних лїдерів є концепція партійної еліти російського дослідника проблем політичної соціології М.Я. Острогорського.

Основні положення політичної програми вченого - про заміну принципу колективної відповідальності персональною відповідальністю, компетентність, професіоналізм і принциповість у сфері партійного управління - розглядається вітчизняними дослідниками, як головні принципи аналізу діяльності партійних лїдерів України в сучасних умовах і шляхи підвищення їх ефективності в інтересах політичних партій та в цілому українського суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій. З часу проголошення незалежності України досліджується проблема знайшла своє висвітлення у працях як представників політичної науки, так і сумїжних із нею дисциплїн. Партійний феномен досліджується в різних аспектах і функціях, але, як правило, у системі владних відносин. Важливі теоретичні та концептуальні положення з досліджуваної проблеми містяться у працях сучасних партіологів. Зокрема, це дослідження М. Кармазіної, В. Малярчука, Г. Малкіної, М. Обушного, М. Примуша, А. Романюка, М. Рогозіна, С. Топалової, Ю. Шведа, В. Яюшика та ін.

На окрему увагу заслуговують дослідження М. Обушного, М. Примуша та Ю. Шведа, в яких визначається специфіка виникнення та еволюції національної партійної системи, аналізуються різні підходи патологів щодо визначення сутності політичних партій, їх місця і ролі у політичній системі суспільства, обґрунтовується політико-правова регламентація участі політичних партій та їхніх лїдерів у виборчому процесі, а також висвітлюється роль партійних лїдерів у формуванні політичної еліти, в демократизації внутрішньопартійних структур, у системі політичних комунікацій тощо.

Мета дослідження. Розкрити внесок М. Острогорського в розробку теорії політичних партій та актуалізувати його висновки, які підтверджені практикою політичного життя, і є актуальними для українських політичних партій.

Виклад основного матеріалу. М.Я. Острогорський (1854-1919) поряд із такими вченими, як М. Вебер та Р. Міхельс, визнаний одним із засновників теорії політичних партій. Його вклад полягає в тому, що він зробив партії

предметом спеціального наукового дослідження і розкрив загальні тенденції і навіть перспективи їхнього розвитку. Крім того, на відміну від багатьох дослідників, як справедливо відзначають партологи, він не ставить питань про те, що ж таке партія чи як працює партійна система. Його швидше цікавлять загальні характеристики політичних партій в умовах демократії. В цьому контексті, за свідченням відомого американського фахівця з проблем політології і соціології С. Ліпсета, М. Острогорський підійшов до суті багатьох питань політичної соціології набагато ближче, ніж аналітики середини ХХ століття [5, с. 78].

М. Острогорський був важливою ланкою, яка пов'язувала класичні політичні і соціологічні теорії ХІХ і ХХ століть. Він вивчав структури і механізми функціонування політичних систем держав західних зразків (зокрема США і Великобританії). Особливий інтерес виявляв до діяльності політичних партій та їхніх лідерів. Досить вагомим є його внесок у вирішення теоретичних проблем елітизму, парламентської демократії, соціальної організації та управління, тобто тих проблем, які й сьогодні гостро актуальні.

Головна праця Острогорського «Демократія та політичні партії», яка була вперше опублікована в Парижі, в 1898 р. залишається і в ХХІ ст. фундаментом наукових робіт з питань внутрішньопартійного керівництва та демократії. Сформульовані ним висновки, як зазначає А. Медушевський, отримали в науці значення парадигми [3, с. 40]. Зокрема, М. Острогорський показав, використовуючи слова відомого французького дослідника його творчості П. Розанваллона, що демократія - це швидше проблема, ніж рішення.

Предметом особливої уваги й аналізу стали для науковця суперечності та конфлікти, що впливають із відносин політичних партій і суспільства. Він виділяє три групи суперечностей: а) між суспільством у цілому і партією, що відстоює інтереси якої-небудь його частини; б) між партійною масою і партійним апаратом; в) між партією і тією її частиною, що після перемоги на виборах перебуває при владі. М. Острогорський першим виявив взаємозв'язок між певною внутрішньою організацією партії та негативним впливом, який вона в цьому випадку здійснює на політичну систему.

Визначивши партію як «угруповання індивідів для досягнення політичних цілей», учений довів, що зростання організованості партії, ускладнення й централізація її апарату є об'єктивним процесом, що в результаті професіоналізації партійних чиновників, виокремлення верхівки та об'єднання її навколо лідера партії формується неформальна група осіб - «кокус», яка реально керує партією і підпорядковує всіх жорсткій дисципліні [6, с. 263].

Гене́за самого терміну «кокус» невідома.

Але він близький за змістом до англійських слів «мітинг», «клуб». У сучасному розумінні кокус - апарат в особі партійних функціонерів, створення якого викликане необхідністю в постійних професійних політиках, і є механізмом, що дозволяє невеликій кількості людей контролювати і спрямовувати поведінку партійних лідерів та мас. Він формується, як правило, під час виборчої кампанії.

Функції кокусу полягають у координації всієї партійної роботи в масі електорату: у доборі кадрів для партійного апарату; здійсненні пропаганди та маніпулюванні суспільною думкою; у контролі за висуванням кандидатів в органи місцевого самоврядування та парламент, а також у контролі діяльності депутатів у парламенті. Кокуси, за логікою М. Острогорського, виконують посередницьку функцію між партійними лідерами, які засідають у парламенті і широкими колами прихильників партії, тобто є проміжною ланкою між владною елітою та народною масою [6, с. 260-268].

Кокус як первинний ідеологічно-організаційний осередок масової партії повинен забезпечити зв'язок політичного керівництва партії з масою, в першу чергу партійною. Цей осередок, з одного боку, набуває якості консолідатора, мобілізатора політичних та ідеологічних кадрів, а з другого - це засіб централізації і бюрократизації партійної діяльності. Створюється політичний механізм влади, «партійна машина». В цій політичній машині кокус перетворюється на один з головних елементів. За допомогою кокусу обмежена група людей (тобто партійна еліта) отримує можливість контролювати і спрямовувати дії мас. «Невелика група активних осіб може створити потужну організацію з тисяч прихильників. Її могутність безпосередньо залежить від кількості й дієвості партійних функціонерів, і значно менше - від кількості партійної маси» [6, с. 31].

Аналізуючи ситуацію у Великобританії, М. Острогорський зауважує, що від діяльності організаційного ядра партійної організації більше всього залежать результати виборів. Широкі верстви населення «надто численні, щоб шукати свого власного шляху», усе вирішують «коневоди місцевих секцій», які організують і ведуть за собою населення.

Кокус створює харизму лідерам, підтримує ореол «святих» ідеологічних цілей та надає легітимності представникам партійної верхівки. Претенденти на місце в парламенті чи органах місцевої влади спочатку мають отримати схвалення у кокусі, а вже потім звертатися безпосередньо до виборців. Без затвердження кандидатури політичною машиною годі сподіватись на досягнення бажаного результату.

Водночас ці політико-організаційні утворення на арені політичного життя протиставляють себе реальним силам - масам. Завдяки

впливу на свідомість та волю людей вони набувають важливого значення. Тобто поведінка людей у політичному житті є значною мірою результатом впливу кокус: його погоджуються сприймати як самостійну силу, з ним рахуються, йому, зрештою, підпорядковують свої дії. Кокус володіє можливостями скеровувати громадську думку, формувати її.

Таким чином, кокус та «політичний машинізм» певним чином ставлять під сумнів деякі принципи демократії. Принаймні, висвітлюють проблеми реалізації демократичних принципів: наскільки народні маси здатні до самостійного, усвідомленого волевиявлення, яке місце займають переконання, ідеологічні мотиви та прийоми маніпулятивної техніки, гра на швидкоплинних відчуттях, пропагандистських ефектах. Відпрацьовані засоби й ритуали партійної машинерії, що базуються на розрахунках організаційного і психологічного впливу на прихильників та потенційних прихильників, спрямовані на створення штучних іміджів, настроїв, котрі приречені на тимчасовість, короткочасне використання, постійне оновлення у зв'язку зі злободенністю і мінливістю політичної ситуації.

Відома схема: «володарююча еліта - функціональний кокус - маси, якими маніпулюють», у відповідності з елітистським підходом до пояснення соціополітичних процесів, набуває іншого значення, коли середня ланка перебирає більшу керівну роль, ніж потрібно і стає самодостатньою силою. Це загрожує розвалом всієї партійної машини.

Процес бюрократизації і концентрації влади в руках партійних функціонерів середньої ланки дає підстави для критики механізмів демократії. Адже сила і небезпека кокусу не тільки в маніпуляції масовою свідомістю за допомогою «політичного машинізму», але й в надто великій залежності від нього вищого політичного керівництва. Партійна бюрократія надто контролює діяльність лідерів, поведінку депутатів, режисує парламентську діяльність, підпорядковуючи її інтересам партійної бюрократії. Це посилює «Закритість», зацентралізованість партійного механізму, визначає загальну тенденцію до посилення бюрократії, олігархізації інститутів влади.

М. Острогорський наголошував на неунікненості еволюції в напрямку зосередження влади партійної структури в обмеженому колі осіб бюрократичного апарату. На його думку, вималювалася загальна закономірність розвитку такого роду організацій. Ця закономірна тенденція зумовлювалася тим, що питання ефективності організації, дисципліни, цілісності партії виходила на перший план, відсуваючи на другий моральні, ідеологічні та інші аспекти. Адже головною метою було досягнення успіху у виборчій компанії, а для цього характеристики партійного бюрократичного механізму

ставали провідними. Від реальної участі в політиці фактично усуваються як рядові члени партії, так і більша частина населення, і партія перетворюється з демократичної організації на авторитарну структуру, що відображає корисливі інтереси лише невеличкої групи людей. Як наслідок цього - суспільство, яке прагне до демократії, одержує лише її видимість.

М. Острогорський пропонує свої, хоча не завжди безпечні, шляхи виходу з глухого кута партійної системи влади [4, с. 16-18].

На його думку, потрібно відмовитися від політичних партій старого типу, що мають певну структуру й організацію. На їхнє місце повинні прийти вільні асоціації, рухи, ліги тощо, причому участь в одних не повинна виключати участі в інших. Слід також відмовитися від виборів за партійними списками, послабити вплив партій на депутатів, відмовитися від колективної відповідальності при зміні уряду.

Учений чітко розуміє кінцеву мету реформ: «Завдання, яке потрібно виконати, - колосальне: слід повернути громадянину владу над державою...потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості: потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз: необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії» [6, с. 274].

Таким чином, на думку М. Острогорського, існують недоліки демократичного устрою, які не слід ігнорувати і треба шукати шляхи їх подолання. Існуюче розмаїття суперечностей і конфліктів у суспільстві не може зводитися до двох несумісних позицій, до боротьби жорстких бюрократичних партійних організацій. Відчуження широких верств від політики слід долати через створення вільних суспільних асоціацій, які ще не закостеніли, відкриті для індивідуальної ініціативи, стимулюються відчуттями громадської відповідальності й моралі.

Критичний аналіз структур і механізмів функціонування політичних партій М. Острогорським, закономірностей їхньої бюрократизації та «машинізації» був новим підходом у соціальному мисленні того часу. Висновки ж з цього аналізу виходили за межі дослідження політичних партій. Вони торкалися визначальних характеристик системи парламентської демократії. Вчений вказував на її фундаментальний недолік, який полягає у відчуженні суспільства від партійної еліти, широких мас від державної влади.

На прикладі кокусу показувалося, яким чином за умов рівного виборчого права переважна більшість населення відсторонюється від

активного політичного життя, стає об'єктом маніпулювання з боку партійної бюрократії і що така практика небезпечна й шкідлива через протистояння політики й моралі, через формування пасивної громадянської позиції, через відтворення конформістської свідомості мас. Розкриття наслідків цих загрозливих тенденцій, шляхів демократичного вдосконалення партійної системи влади, що склалася, визначило головний зміст його праці «Демократія і політичні партії». Праця М. Острогорського і на сучасному етапі залишається енциклопедією політичних знань необхідних для осмислення дій та поведінки в суперечливому світі політичного життя, забезпечення ефективного впливу на еволюцію такого його важливого структурного компоненту як політична партія та її лідерів. В Україні, в якій відбувається складний процес становлення інститутів демократії, формування партійного лідерства, громадянського суспільства глибокі ідеї та положення М. Острогорського мають особливу актуальність і повинні знайти шлях до розуму кожної політично свідомої людини. Потужним імпульсом для реалізації такого кроку могло б, на наш погляд, стати видання праці Острогорського українською мовою, яка б супроводжувалася відповідним вступним словом та коментарем одного з авторитетних вітчизняних партіологів.

Висновки. Досліджуючи погляди М. Острогорського, вміщені у праці «Демократія та політичні партії», слід зробити такі висновки: учений довів, що в результаті професіоналізації партійних чиновників, виокремлення верхівки та об'єднання її навколо лідера партії формується неформальна група осіб - «кокус», яка реально керує партією і підпорядковує всіх жорсткій дисципліні. Кокус створює харизму лідерам, підтримує ореол «священності» ідеологічних цілей та надає легітимності представникам партійної верхівки. За допомогою коку-

су обмежена група людей (тобто партійна еліта) отримує можливість контролювати і керувати діями мас.

Залишаються актуальними його основні концептуальні положення: про заміну принципу колективної відповідальності персональною відповідальністю; компетентність; професіоналізм і принциповість у сфері партійного управління. Вони можуть розглядатися як головні принципи аналізу діяльності партійних лідерів України в сучасних умовах і пошуку шляхів підвищення їх ефективності в інтересах політичних партій та українського суспільства в цілому. В цьому контексті необхідно відзначити, що за час, який минув із дня проголошення незалежності України, практично жодній політичній партії так і не вдалося стати потужною ідеологічною силою, яка б упродовж певного часу здійснювала більш-менш істотний вплив на соціально-політичний процес у державі. М. Острогорський у своїй праці «Демократія і політичні партії» згадував про нівелювання загального інтересу на користь приватних дрібних інтересів, фаворитизм, регулярне використання адміністрації для обслуговування виборчих інтересів депутатів. Зі всіма цими проблемами стикаються політичні партії у своєму розвитку.

Крім того, відсутність ідеологічних орієнтирів призводить до виникнення багатьох ситуативних партійних проектів, створених спеціально під виборчі кампанії різного рівня. М. Острогорський ще на початку ХХ століття писав про те, що політичні партії як засіб консолідації різних інтересів претендують на вираження інтересів усього народу, але лише в деяких випадках вони дійсно виконують цю функцію, найчастіше ж вони використовують це з метою пропаганди в боротьбі за електоральну підтримку. Ця думка підтверджується в умовах українських реалій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р., №2365-III [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
2. Конституція України: прийняття 28 червня 1996 р. - К. : Преса України, 1997. - 80 с.
3. Категории политической науки. / Под. ред. А. Ю. Мельвиля. - М. : МГИМО (Университет); Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. - 302 с.
4. Москалюк А.Б. Тенденція олігархізації як іманентна риса політичних партій: порівняльний аналіз концепції М. Острогорського та Р. Міхельса / А.Б. Москалюк // Міжнародна наукова конференція (21-22 квітня 2011 року) : Матеріали доповідей та виступів. - К. : ВПЦ «Київський університет», 2011. - Ч. 5. - С. 16-18.
5. Обушний М.І. Партіологія : Навчальний посібник / М.І. Обушний, М.В. Примуш, Ю.Р. Шведа ; За ред. М.І. Обушного. - К. : Арістей, 2006. - 432 с.
6. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии / М.Я. Острогорский. - М.:РОССПЭН, 1997. - 639 с.
7. Павко А.І. Внесок М. Дюверже у розвиток політичної науки / А.І. Павко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. - Випуск 102. - К. : Київський університет, 2011. - С. 41-45.
8. Пахарев А.Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні : навчальний посібник / А.Д. Пахарев ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса НАН України. - Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2011. - 183 с.

Стаття надійшла до редакції 01.08.2014

REFERENCES:

1. Zakon Ukrainy «Pro politychni partii v Ukraini» vid 5 kvitnia 2001 r., №2365-III (The Law of Ukraine «On Political Parties in Ukraine» of 5 April 2001 p., №2365-III). Mode of access: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
2. Konstytutsiia Ukrainy: pryiniattia 28 chervnia 1996 r (Constitution of Ukraine: adoption June 28, 1996). K. : *Presa Ukrainy*, 1997. 80 p.
3. Kategorii politicheskoy nauki (Category polytycheskoy science). M. : *MGIMO (Universitet); Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN)*, 2002. 302 p.
4. *Moskaliuk A.B.* Tendentsiia oliharkhizatsii yak imanentna rysa politychnykh partii: porivnialnyi analiz kontseptsii M. Ostrohorskoho ta R. Mikhelsa (Trend oligarchy as an inherent feature of the political parties: a comparative analysis of the concept Ostrogorsky M. and R. Michels). *Mizhnarodna naukova konferentsiia (21-22 kvitnia 2011 roku) : Materialy dopovidei ta vystupiv*. K. : *VPTs «Kyivskiy universytet»*, 2011. Part 5. P. 16-18.
5. *Obushnyi M.I.* Partolohiia (Partolohiya). K. : *Aristei*, 2006. 432 p.
6. *Ostrohorskyi M.Ya.* Demokratyia y polytycheskye partyy (Political democracy and party). M. : *ROSPЭN*, 1997. 639 p.
7. *Pavko A.I.* Vnesok M. Diuverzhe u rozvytok politychnoi nauky (Duverger contribution to the development of political science). *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiia. Politolohiia*. Vypusk 102. K. : *Kyivskiy universytet*, 2011. P. 41-45.
8. *Pakhariev A.D.* Politychni instytuty i protsesy v suchasni Ukraini : navchalnyi posibnyk (Political Institutions and Processes in Contemporary Ukraine: a tutorial). Kyiv : *IPiEND im. I.F. Kurasa*, 2011. 183 p.

Морарь Микола Васильович – доктор політичних наук, професор
Таврійський державний агротехнологічний університет
Адреса: 72312, м. Мелітополь, просп. Богдана Хмельницького, 18
E-mail: morar.nikolay@mail.ru

Morar Nikolai Vasyliovych – doctor of political sciences, Full Prof.
Taurian state agrotechnological university
Address: 18, Bohdana Khmelnytskoho avenue, Melitopol, 72312
E-mail: morar.nikolay@mail.ru